TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRİNGİNG TECHNOLOGIES

UOT 37.01.

DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN İRSİNDƏ ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MƏSƏLƏSİ

Rəqsanə İsmayıl qızı Abdurəhimova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstutunin doktorantı
ORCİD: 0009-0008-7316-4539
E-mail: raqsanamva@gmail.com
http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2026.v26.i1.11

Açar sözlər: *mənəviyyat, əxlaq, şəxsiyyət, təhsil, humanizm*
Ключевые слова: *духовность, нравственность, личность, образование, гуманизм*
Key words: *spirituality, morality, personality, education, humanism*

Böyük mütəfəkkirlər – R.Natron, R.S.Volson, S.Halli, A.Pengeviç, N.K.Qonçarov, M.Axundov, S.Şirvani və başqaları mənsub olduqları xalqların tərəqqisi naminə geniş miqyaslı maarifçilik fəaliyyəti göstərmiş, savadsızlığın aradan qaldırılması və məktəblərin açılması istiqamətində ardıcıl, məqsədyönlü mübarizə aparmışlar.

Azərbaycanda "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin nümayəndələri – M.Cəlil, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, M.Ə.Sabir və başqalarının xidmətləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onların ideyaları və praktik fəaliyyəti nəticəsində xalq özünü dərk etməyə başlamış, cəhalətdən maarifə, elmsizlikdən elmə, qaranlıqdan işığa doğru ilk addımlarını atmışdır. Maraqlıdır ki, M.Cəlilin ideyaları ilə Fridrix Nitşenin baxışları arasında müəyyən mənəvi yaxınlıq hiss olunur. [3]

Müasir dünya sivilizasiyası müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaşamış minlərlə fədakar və zəhmətkeş zəkanın yaratdığı mənəvi sərvətlərin ümumiləşmiş nəticəsi kimi formalaşmışdır. Ağıl və təfəkkürün qüdrətindən doğan bu dəyərlər zamanın dərin qatlarında öz yerini tutmuşdur. Bu, təsadüfi hadisə deyil; əsrlər boyu düşünən və yaradan dahilərin ideyaları bir zəncir kimi nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək ümumbəşəri əxlaqi-mənəvi xəzinəni zənginləşdirmişdir. [4]

Dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında (Hote, Defo, Svift, Fildinq, Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, Y.B.Çəmənzəminli, A.Rəhimov və b.) İblis və Şeytan obrazlarına geniş yer verilmişdir. Əslində bu obrazlar mənfi insan tiplərinin simvolik ifadəsidir. Əxlaqi-mənəvi baxımdan onların xarakterlərinin təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Davranış və düşüncə tərzindən asılı olaraq iblis və şeytan obrazları simvollaşdırılır. Məqsədləri fərqli görünsə də, son nəticədə onların əməlləri zərər və şər doğurur. Bu obrazlar "insan-iblis", "şeytan-insan" tipologiyasını açaraq mənəviyyatsızlığın mahiyyətini göstərir.

K.Yunq "Kölgə", Z.Freyd "İd", K.Xorni isə insanın qaranlıq tərəfi anlayışları ilə bu mövzuya toxunmuşlar. Məqsədimiz iblis və şeytan obrazları vasitəsilə insanın nifrət doğuran mənfi fəaliyyətlərinin mahiyyətini üzə çıxarmaqdır. [1]

Professor, yazıçı-dramaturq Ağarəhim Şeytanı belə səciyyələndirir: zahirən mələk simalı,

mahiyyətcə hiyləgər və şər qüvvə; əməli cinayət, nəticəsi isə fəlakətdir. İblis isə daha məhdud məqsədli, lakin riyakar və özünü düşünən varlıq kimi təqdim olunur. İnsan isə rəngdən-rəngə düşən, həm mələk, həm iblis, həm də şeytan xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb varlıqdır. Ümumi nəticə budur ki, mələk də, iblis də, şeytan da insan təbiətinin müxtəlif təzahürləridir.

Professor, yazıçı-dramaturq Ağarəhim Şeytanı belə xarakterizə edir: "Şeytan gah qiyafəsi mələk, gah da görkəmi nebət olan bir vücud, özü hiylə, əməlləri şər! Törətdikləri cinayət! Arxası dəhşət və fəlakət! Həzləri iztirab. Fəaliyyəti sərhədsiz!..

— İblis nədir?

— Şeytana nəzərən məqsəd və əhatəsi məhdud, hissi və duyğusu çılğın! Yalnız özünü düşünən riyakar! Sifətdən-sifətə girən, qəlbləri sıxan, ruhları çaşdıran, günahsızları ovsunlayan qaraguruh!

Bəs insan nədir?!

İnsan rəngdən rəngə boyanan məxluq!

— Özlüyündə hakimi mütləq! iddiasında çabalayan zalım!.. Kimisi mələk, ancaq məni dəhşətli üfunət! Para üçün fitnə fəsad! Nəzəriyyəsi ulu Qüdrət! Əməli şeytan ya da iblis! Başla ürək, ürəklə dil arasında şıdırğı rəqs edən məddah!.. Kimisi də zəki! İnsanı insan edən Ulu ruh! Ümumi məzmun — şeytan da, iblis də, mələk də insan! [5].

İnsan ali varlıqdır; o, həm yerin, həm də göyün əşrəfi sayılır. Onun həssas təbiəti, duyğuları və mənəvi zənginliyi əxlaqi möhtəşəmliyinin əsasını təşkil edir. Dünyaya gözəllik bəxş edən yaradıcı ruh yalnız zəngin mənəviyyatla mümkündür. Mənəviyyat insana hazır şəkildə verilmir; o, öz əxlaqı ilə insan olur. Dünyanın bütün gözəllikləri əxlaq və mənəviyyat üzərində qurulur. [2]

Əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnməyən insan həqiqi azadlığa çata bilməz. Azadlıq yalnız sözlə deyil, ruh və əməllə bağlıdır. Özünüdərk kamilliyin zirvəsidir. Əxlaq və mənəviyyat insanın əqidə sağlamlığıdır. Ürfan fəlsəfəsinə görə mənəviyyat Allaha inamla bağlıdır. V.Şkovski, O.Şpenqler, P.Enqeller, S.Mixalkov, Y.A.Komenski və başqalarına görə əxlaqsız nə həyat, nə də mənəviyyat mövcuddur.

Ruhun qidası bilik, irs və ideyalarla zənginləşir. Əks halda insan özünü cəmiyyətə qarşı qoyur, yanlış davranışlar göstərir və sonradan peşmanlıq hissi keçirir. Doğru əxlaq və saf mənəviyyat insanın cəmiyyət qarşısında borcudur. Özünü cəzalandırma fiziki deyil, mənəvi məsuliyyət və utanc hissi ilə ifadə olunmalıdır. Özünü təkmilləşdirmək cəmiyyəti də təkmilləşdirmək deməkdir. [8]

Sevgi və məhəbbət saf əxlaqdan doğur. Sevgi olmayan yerdə nifrət və qarşıdurma yaranır. İnsan mürəkkəb və çoxşaxəli varlıqdır; özünü dərk etdikcə kamilləşir. "Özünü dərk et, onda kainatı da dərk etmiş olarsan" fikri bu həqiqəti ifadə edir.

Müasir dünya ciddi ziddiyyətlərlə üz-üzədir. Bu vəziyyətdən çıxış yolu təhsil və tərbiyənin əxlaqi-mənəvi istiqamətdə yenidən qurulmasıdır. Yeni təfəkkürlü insanın yetişdirilməsi yalnız yüksək mənəviyyat və möhkəm əxlaq üzərində mümkündür.

Sokrat, Platon, Aristotel, Fərabi, Kant, Feyerbax və digər filosoflar, həmçinin Dostoyevski, Tolstoy, Didro və başqaları əxlaq və mənəviyyat məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlamışlar. Onların fikrincə, insanın inkişafı maddi göstəricilərlə deyil, mənəvi dəyərlərə verdiyi qiymətlə ölçülür. [6]

Psixoloqlar – Freyd və Yunq əxlaq və mənəviyyatın təhtəlşüurla bağlılığını izah etmiş, Yunq arxetiplər nəzəriyyəsində əcdadların mənəvi təsəvvürlərinin nəsildən-nəsilə ötürüldüyünü göstərmişdir. Təhsil və tərbiyədə irsiyyətin, mühitin və sosial-psixoloji amillərin rolu böyükdür.

Y.A.Komenski, K.Uşinski, Makarenko, Ə.Həşimov, Ə.Paşayev və digər pedaqoqlar əxlaq və mənəviyyatın milli və tarixi əsaslarını araşdırmış, onun prinsiplərini müəyyənləşdirmişlər. Şüur daim yeni məlumatlarla zənginləşir və təkmilləşir. "Mənəviyyat qan yaddaşıdır" fikri də bu davamlılığın ifadəsidir.

Əxlaq və mənəviyyat qarşılıqlı əlaqədə olan iki mühüm komponentdir və onların təhsil-tərbiyə prosesində düzgün tətbiqi zəruridir. Müasir dövrdə mənəvi deqradasiya, maddiyyatın üstünlük qazanması, insan münasibətlərində soyuqluq təhsildə yeni keyfiyyət dəyişikliklərini tələb edir. Humanitar elmlərin inkişafı, köhnə stereotiplərdən imtina, yaradıcı və insani dəyərlərə əsaslanan təhsil modelinin qurulması zəruridir. [7]

Cəmiyyətdə humanitar elm sahələrinin inkişafı üçün yeni əxlaq və mənəviyyatı keyfiyyətcə gücləndirəcək istiqamətlərin genişləndirilməsi və araşdırılması üzrə işləri intesivləşdirir. Bununla əlaqədar Azərbaycanda humanitar elm sahələrinin, təhsilin, tərbiyənin inkişafında da ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmalı, köhnə fikirlərdən, yarıtmaz, şablon düşüncülərdən, plagiat xarakterli əsərlərdən əl çəkilməlidir. Başqa sözlə, insandan insan yetişdirmək gələcək nəsilləri insanilik ruhunda tərbiyə etməyə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini yüksəltməyə, qapılar açmağa şərait yaradan təhsil məzmununun formalaşdırılmasıdır.

Nəticə etibarilə, əxlaqi-mənəviyönlü təhsil və tərbiyənin elmi əsaslarla təşkili şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına güclü təsir göstərir. Problemin mahiyyətinin dərindən dərk olunması, kurikulum və dərsliklərin yenilənməsi, pedaqoji təcrübənin təhlili, ailə və sosial mühitin təsirinin nəzərə alınması şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Yalnız bu halda əxlaqi-mənəvi dəyərlərə söykənən kamil insan modeli formalaşa bilər.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı yalnız iqtisadi və texnoloji tərəqqi ilə ölçülmür; onun əsas dayağı əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafıdır. Qloballaşma, informasiya axınının sürətlənməsi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər insan davranışlarında ziddiyyətlər yaradır, mənəvi deqradasiya riskini artırır. Bu baxımdan əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təhsil və tərbiyə vasitəsilə formalaşdırılması məsələsi aktualdır. Məqalədə böyük mütəfəkkirlərin, filosofların, yazıçıların və pedaqoqların əxlaq və mənəviyyat haqqında düşüncələrinin təhlili aparılır, insan təbiətində mələk, iblis və şeytan obrazlarının mənəvi konteksti araşdırılır, həmçinin təhsil və tərbiyədə bu dəyərlərin tətbiqinin zəruriliyi vurğulanır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın yeniliyi əxlaqi-mənəvi dəyərlərin həm tarixi, həm də müasir kontekstdə sistemli şəkildə təhlil olunmasında, insanın psixoloji və mənəvi aspektlərinin nəzəri və praktik əlaqələrinin göstərilməsindədir. M.Cəlil, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, M.Ə. Sabir və digər maarifçi və yazıçıların fəaliyyətləri ilə dünya filosoflarının (Sokrat, Platon, Aristotel, Fərabi, Kant və s.) baxışları arasında paralellər aparılır. Eyni zamanda iblis və şeytan obrazları vasitəsilə insanın mənfi və müsbət xüsusiyyətlərinin təhlili, onların təhsil və tərbiyə kontekstində mənəvi inkişafla əlaqəsinin göstərilməsi elmi yenilik kimi qiymətləndirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat, əxlaq və mənəviyyatın insanın şəxsiyyət formalaşmasında, yaradıcı və sosial fəaliyyətində rolunu dərinləşdirilmiş nəzəri baxışla

təqdim edir. Filosofların, psixoloqların (Freyd, Yunq, K.Xorni) və pedaqoqların (Y.A.Komenski, K.Uşinski, Makarenko, Ə.Həşimov, Ə.Paşayev) nəzəriyyələrindən istifadə edilərək mənəvi dəyərlərin irsiyyət, sosial mühit və təhsil amilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir. Tədqiqat həmçinin ədəbiyyat nümunələri və mənəvi simvollar vasitəsilə əxlaqi məsələlərin təhlilini təmin edir.

Məqalədə təqdim olunan nəticələr təhsil və tərbiyə sahəsində konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Əxlaqi-mənəvi dəyərlərə əsaslanan kurikulum və dərsliklərin hazırlanması, müəllim və valideynlərin maarifləndirilməsi, sosial və psixoloji amillərin nəzərə alınması ilə şəxsiyyətin formalaşdırılması praktik əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, tədqiqatın nəticələri insanın özünü dərk etməsi, cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini anlaması və mənəvi zənginliyini artırması üçün elmi əsaslar təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov A.N. Allahla ünsiyyət. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 192 s.
2. Rəhimov A.N. Qüdrətdən doğan nur. – Bakı: Mütərcim, 2021. – 208 s.
3. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə estetikası. – Bakı: Mütərcim, 2016. – 224 s.
4. Abbasov A.N. Pedaqogika: dərslik. – Bakı: Mütərcim, 2016. – 360 s.
5. Cavid H. İblis. – Bakı: Azərnəşr, 1978. – 96 s.
6. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. – Bakı: Maarif, 1987. – 248 s.
7. İsmixanov M.A. Sosial pedaqogika. – Bakı, 2013. – 304 s.
8. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. – Bakı: Maarif, 1988. – 416 s.

R.İ.Abdurəhimova

Dünya və Azərbaycan mütəfəkkirlərinin irsində əxlaqi-mənəvi dəyərlər məsələsi

Xülasə

Böyük mütəfəkkirlər xalqlarının tərəqqisi naminə fəaliyyət göstərmiş, maarifçiliyi təşviq etmiş, savadsızlığın aradan qaldırılmasına və məktəblərin yaradılmasına töhfə vermişlər. Azərbaycanda "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin nümayəndələri ictimai şüurun yüksəldilməsində mühüm rol oynamış, insanları cəhalətdən biliyə, qaranlıqdan işığa doğru yönəltmişlər. Ədəbiyyatda Şeytan və İblis obrazları insanın mənfi xüsusiyyətlərini simvolizə edir; bu obrazların təhlili zərərli və nifrət doğuran insan davranışlarını anlamağa kömək edir. İnsan mürəkkəb varlıqdır və onun daxilində həm mələk, həm şeytan, həm də iblisə xas xüsusiyyətlər mövcuddur. Yüksək əxlaq, etik normalar və dəyərlər insan xarakterini saflaşdırır; əxlaq isə insanın öz etik inkişafı nəticəsində formalaşır. Təlim və tərbiyə prosesində əxlaq və etikanın düzgün tətbiqi şəxsiyyətin inkişafını təmin edir. Müasir dünyada mənəvi deqradasiyaya qarşı mübarizə humanitar elmlərin inkişafını, yaradıcı təhsil modellərini və əxlaqi-mənəvi dəyərlərə əsaslanan təhsili tələb edir. Nəticə etibarilə, əxlaqyönlü təhsil insanın hərtərəfli inkişafına və kamil şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edir.

Р.И.Абдурехимова

Вопрос морально-этических ценностей в наследии мировых и азербайджанских мыслителей

Резюме

Великие мыслители работали на благо прогресса своих народов, способствуя просвещению, ликвидируя безграмотность и создавая школы. В Азербайджане представители литературной школы «Молла Насреддин» сыграли ключевую роль в просвещении народа, направляя людей от невежества к знаниям и от тьмы к свету. В литературе образы Дьявола и Сатаны символизируют негативные человеческие качества; их анализ помогает понять вредные и ненавистные человеческие поступки. Человек — сложное существо, обладающее качествами ангела, дьявола и Сатаны одновременно. Высокая мораль, этика и ценности формируют характер человека; мораль приобретается через собственное этическое развитие. Правильное применение этики и морали в образовании и воспитании обеспечивает развитие личности. В современном мире борьба с моральной деградацией требует развития гуманитарных наук, внедрения творческих образовательных моделей и воспитания, основанного на моральных и этических ценностях. В конечном итоге, нравственно ориентированное образование способствует всестороннему развитию личности и формированию совершенного человека.

R.İ.Abdurahimova

The issue of moral and ethical values in the heritage of world and Azerbaijani thinkers

Summary

Great thinkers worked for the progress of their nations, promoting enlightenment, eradicating illiteracy, and establishing schools. In Azerbaijan, representatives of the “Molla Nasreddin” literary school played a key role in raising public awareness, guiding people from ignorance to knowledge and from darkness to light. In literature, the figures of the Devil and Satan symbolize negative human traits; analyzing these characters helps understand harmful and hateful human behaviors. Humans are complex beings, possessing qualities of angels, devils, and Satan alike. Higher morality, ethics, and values refine human character; morality is acquired through one’s own ethical development. Proper application of ethics and morality in education and upbringing ensures personality development. In the modern world, combating moral degradation requires the advancement of the humanities, creative educational models, and education grounded in moral and ethical values. Ultimately, morality-oriented education contributes to the comprehensive development of the individual and the formation of a perfect personality.

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2026